

І. Г. Тарасенко

ІСТОРІЯ ВИВЧЕННЯ СТЕПОВОГО ЕНЕОЛІТУ ПІВДНЯ УКРАЇНИ (за матеріалами новобудовних експедицій 1950–1990 рр.)

Статтю присвячено діяльності новобудовних експедицій Інституту археології АН УРСР на просторах між річками Південний Буг та Молочна, де у 1950–1990-х рр. відбувалось будівництво значних меліоративних об'єктів. Експедиції, які виконували рятівні дослідження, виявили важливий матеріал доби енеоліту, який суттєво поповнив джерельну базу доби.

Ключові слова: степовий енеоліт, новобудовні експедиції, Південь України, 1950–1990-ті рр., меліорація.

Вивчення степового енеоліту триває від початку минулого століття, і ось уже понад сто років це питання залишається актуальними, а дослідники не втрачають до нього інтересу. Історіографія культур степового енеоліту висвітлена у роботах Д. Я. Телегіна (1973; Телегин и др. 2001), І. Ф. Ковальнової (1984), Н. С. Котової (2006; 2013) та ін.; докладний огляд культурно-хронологічних моделей степового енеоліту викладений у працях Ю. Я. Рассамакіна (Rassamakin 1999; 2004a). У своїй роботі я розгляну пам'ятки степового енеоліту у контексті діяльності новобудовних експедицій 1950–1990-х рр. Півдня України. Зупинімось на характеристиці діяльності новобудовних експедицій, визначенні їхньої ролі у процесі накопичення джерельної бази доби міді та значенні отриманого експедиціями матеріалу у вивченні цього історичного періоду у регіоні. Основну увагу зосередимо на кількості відкритих новобудовними експедиціями енеолітичних пам'яток, уведенні їх у науковий обіг, а також приділимо увагу інтерпретації їх дослідниками.

На початку 1950–1990-ті рр. Південь України, чи не вперше, став місцем масштабних

археологічних досліджень, пов'язаних із великим будівництвом об'єктів меліорації. Це дало поштовх для докладнішого вивчення цього регіону, дало змогу отримати значний археологічний матеріал для подальших історичних реконструкцій; а з іншого боку, ці дослідження проводились у стислі терміни та мали рятівний характер.

Новобудовні експедиції 1950-х рр. Початок досліджень (1951–1955 рр.) пов'язаний зі спорудженням потужних меліоративних споруд: Каховського та Молочанського водосховищ, Південно-Українського каналу тощо. У зонах будівництва працювало сім новобудовних експедицій ІА АН УРСР (детальніше див.: Тарасенко 2018). Територіально діяльність експедицій зосереджувалась уздовж берегів річок, де було відкрито основну масу поселень і ґрунтових поховань. Кургани ж розміщувались на вододілах (виняток становили курганні групи у долині р. Молочна), тому і дослідження їх у цей період були незначні, адже вони тоді не потрапляли до зони руйнації.

На початку 1950-х рр. вже були відкриті енеолітичні поселення, ґрунтові та підкурганні поховання. Досліджуючи кургани на р. Сіверський Донець В. О. Городцов виділив незначну, але досить виразну групу випростаних поховань і відніс їх до найдавніших «в залізний період Півдня Росії» (Rassamakin 2005a, S. 1). У 1927 р. А. В. Добровольський відкрив енеолітичне поселення Середній Стіг II з особливою керамікою, а у 1930 р. М. О. Макаренко дослідив кілька скорчених на спині енеолітичних поховань у Маріупольському неолітичному могильнику. Ще один штрих до картини, що склалась на початок 1950-х рр., дають дослідження Т. Т. Теслі 1934 р., коли у курганах поб-

лізу с. Животилівка було виявлено скорчене на боці поховання у супроводі розписних посудин. У повоєнний час група дослідників відділу первісної археології ІА АН УРСР — О. Ф. Лагодовська, А. В. Добровольський, В. М. Даниленко — займалася складанням зводу пам'яток доби енеоліту—бронзи. Певне упорядкування відомих на той час у степу пам'яток доби енеоліту зробила О. Ф. Лагодовська. Зокрема дослідниця запропонувала карту пам'яток усатівського типу, до якої було залучено матеріал із 25 населених пунктів, серед них і згадане вже поховання із Животилівки (Лагодовська 1953, с. 108). Загалом же наявний енеолітичний матеріал на початок діяльності новобудовних експедицій був досить нечисленним і, головним чином, не знайшов ще свого місця на археологічній карті України.

Протягом початкового періоду діяльності новобудовних експедицій для дослідження курганів археологи застосовували звичну на той час методику розкопок вручну із закладанням розкопів / секторів, зазвичай простір навколо кургану залишався не дослідженим. На сьогодні курган розглядається як монументальна степова архітектурна конструкція (термін запропонований Ю. Я. Рассмакінім), до якої, крім насипу, входить і навколокурганний простір. Однак отриманий археологами у 1950-х рр. матеріал, завдяки ретельності проведених розкопок і наявності публікацій, дослідники активно залучали та продовжують залучати до історичних реконструкцій.

Трудомістка методика розкопок курганів в умовах швидкого темпу новобудов не виправдала себе, підштовхуючи дослідників до розробки нової. На початку 1950-х рр. на новобудовах було зроблено перші спроби застосування механізмів для досліджень, що надалі стане звичною і необхідною справою.

Протягом 1950-х рр. енеолітичний матеріал було отримано на пам'ятках біля населених пунктів Золота Балка, Осокорівка, Михайлівка (Нікопольсько-Гаврилівська експедиція, керівники А. В. Добровольський, О. Ф. Лагодовська), Кут, Нижній Рогачик (Горностаївська експедиція, керівник Д. Т. Березовець), Аккермень I (Молочанська експедиція, керівник О. І. Тереножкін), Зміївка (Бериславська експедиція, керівник О. В. Бураков). Джерельна база доби енеоліту поповнилась матеріалом із Михайлівського поселення, трьох стоянок та 26 поховань.

Новобудовні експедиції кінця 1960—1990-х рр. Масштабніші археологічні дослідження Півдня України тривали від кінця 1960-х до 1990-х рр. Вони були пов'язані зі спорудженням передовсім зрошувальних систем у степу. Основними пам'ятками в місці їх зведення були численні кургани, які потребували негайних рятівних досліджень. У цей період на півдні України працювали такі но-

вобудовні експедиції Інституту АН УРСР: Інгульська / Миколаївська (1966—1994, керівник О. Г. Шапошникова, В. М. Фоменко), Південно-Бузька (1969—1975, керівник Г. Т. Ковпаченко), Каховська / Херсонська (1968—1990, керівники О. М. Лесков, А. І. Кубишев та ін.), Північно-Рогачицька / Запорізька (1968—1992, керівники В. І. Бідзіля, В. В. Отрошенко та ін.), Краснознамянська (1968—1995, керівники Є. В. Черненко, Г. Л. Євдокимов). Оскільки роботи було зосереджено передовсім на курганах, то історичні реконструкції здійснювали, перш за все, за матеріалами поховань. Крім того, кількість отриманого у цей період матеріалу була безпрецедентною і допомогла значно просунутись вперед у питанні вивчення степового енеоліту. Пам'ятки доби міді було досліджено у населених пунктах Миколаївської (Константиївка, Виноградний Сад, Старогорожене, Соколівка, Прибужани, Ковалівка та ін.), Херсонської (Сергіївка, Юріївка, Новоолексіївка, Долинське, Любимівка, Старосілля, Первомайська, Облої, Скадовськ та ін.), Запорізької (Вовчанське, Виноградне, Жовтневе та ін.) областей. Джерельна база доби енеоліту поповнилась матеріалом із трьох поселень та 152 поховань.

Упродовж кількох десятиліть змінилась та удосконалилась методика дослідження курганів. Через значні темпи будівництва археологи почали залучати до розкопок різного типу механізми. А розкопки курганів виконували паралельними бровками. Однак, як видно зі звітів, цю методику протягом 1960—1970 рр. часто обмежували однією центральною бровкою, рідше крім неї залишали дві бокові. Така методика звужувала стратиграфічні спостереження, і була особливо згубною для великих за розміром курганів.

Щодо принципів виділення енеолітичних поховань, то у звітах і попередніх повідомленнях експедицій кінця 1960-х — початку 1970-х рр. вони фіксуються зрідка, позаяк найчастіше їх зараховано до ямної культури. З кінця 1970-х рр. енеолітичні поховання фіксуються у курганах частіше, а за наступне десятиліття їх кількість значно зросла, передовсім за рахунок поховань нижньомихайлівського типу. Головну роль у цьому відіграли дослідження О. Г. Шапошникової та Д. Я. Телегіна.

Перше упорядкування відомих на той час нижньомихайлівських пам'яток зробила О. Г. Шапошникова (1971а). Вона зупинилась на керамічному комплексі поселень (Михайлівка I, Новорозанівка II) та подала аналогії йому у похованнях (Осокорівка, Золота Балка, Грушівка). Через недостатню розробленість питання, критеріїв для виділення нижньомихайлівських поховань дослідниця не сформувала, єдиним надійним визначником була кераміка, подібна до нижнього шару Михайлівського поселення.

Дещо згодом була опублікована стаття Д. Я. Телегіна (1971), яка мала досить важливе значення для розробки питання пам'яток нижньомихайлівського типу. Серед критеріїв для їх виділення на значній території дослідник назвав керамічний матеріал і поховальний обряд. Останній характеризувався такими рисами: могильна яма овальної або неправильно округлої форми (Осокорівка, Грушівка, Аккермень, Первомаївка); поховання у кам'яних скринях, поза небіжчиків — скорчений на спині або випростаний; серед інвентарю нижньомихайлівська кераміка, «циліндри» з вохри (Телегін 1971, с. 14).

Пізніше О. Г. Шапошникова з колегами дещо розширили список обрядових рис для нижньомихайлівських поховань, які були водночас і критеріями визначення енеолітичних підкурганних поховань у цілому. З-поміж них: поховання у неглибоких овальних, рідше у видовжено-овальних ямах і кам'яних скринях; широке застосування каменю у поховальних спорудах (кромлехів, куполів, скринь, закладів); поза небіжчика — скорчений на боці, рідше випростаний; орієнтація головою на схід, північний-схід; широке застосування вохри для посипки, іноді окремі шматки вохри як напутній інвентар; типова кераміка. Крім того, дослідники зазначали, що поховання із переліченими характерними рисами стратиграфічно є у курганах найдавнішими (Шапошникова, Бочкарев, Шарафутдинова 1977, с. 8). Також увагу звертали на несталість поховального обряду: зазвичай скорчено на боці, рідше — випростано на спині.

Описані вище визначальні риси для підкурганних енеолітичних поховань, у поєднанні з неповною публікацією керамічного матеріалу Михайлівського поселення (Котова 2013) та недосконалою методикою розкопок, коли не завжди зафіксовано конструкцію поховальної споруди — зумовили збільшення джерельної бази енеолітичних поховань за рахунок поховань інших, часом досить далеких історичних періодів. Так, В. В. Отрощенко і Ю. Я. Рассамакін з'ясували, що «нижньомихайлівські» поховання Грушівка, к. 1/3, п. 2/8; Первомаївка, к. 3, п. 4; Соколівка, к. 2, п. 3, за поховальним обрядом, інвентарем, зокрема керамікою, належать до кіммерійського часу (Отрощенко, Рассамакін 1990, с. 101–104, 106).

На початок 1990-х рр. завдяки, зокрема, діяльності згаданих новобудовних експедицій, дослідники вже мали суттєву джерельну базу для перегляду наявних і розробки нових концепцій доби енеоліту. Так, спираючись на наявні моделі розвитку степового енеоліту (Телегін 1973; Даниленко 1974; Шапошникова 1987) та детальніше проаналізувавши поховальний обряд, Ю. Я. Рассамакін запропонував у кандидатській дисертації свою культурно-історичну модель (1992), яку розвинув у подальших

роботах (Rassamakin 1999; 2004a). Дослідник пов'язав обряд поховання із певними культурами чи групами доби енеоліту, описав характерні ознаки поховальних споруд доби енеоліту, зокрема зазначив, що курганна архітектура доби енеоліту має низку характерних рис: кільцевий рів із материковим викидом із нього на поверхню насипу, прохід у кільцевому рові, залишений, як правило, з південно-західного боку, там само залишки тризни, скупчення розсипаних стулок мушель *Unio*, залишки споруд святилища у вигляді ямок за межами насипу тощо (Рассамакін 1990, с. 69–70).

Н. С. Котова розробляла свою модель степового енеоліту на матеріалах поселень. Щодо поховань дослідниця погоджувалась із думкою Д. Я. Телегіна про існування біритуалізму у багатьох культур, що дало підстави припускати подібне і в енеолітичного населення Степу (Котова 2013, с. 10). Оскільки дослідниця в історичній інтерпретації опиралась передусім на керамічний матеріал, більшість безінвентарних поховань залишилися поза її увагою (Котова 2006; 2013).

Характеристика пам'яток доби енеоліту, досліджених на новобудовах. У сучасних інтерпретаціях енеолітичних матеріалів немає єдиної точки зору. Для позначення одного і того ж явища дослідники часто застосовують різні терміни. Таке різнобарв'я призводить до плутанини. Тому в опрацюванні матеріалів ми будемо послуговуватися періодизацією енеоліту, запропонованою Ю. Я. Рассамакіном (Rassamakin 1999, р. 77).

Однією із дискусійних проблем є початкова фаза степового енеоліту. Свого часу Д. Я. Телегін запропонував виділяти перехідний неолітичний період між неолітом і енеолітом у Степу. Як приклад дослідник наводив співіснування неолітичних культур дніпро-донецької спільноти та енеолітичних середньостогівської та трипільської культур. Дослідник датував цей перехідний період у широких межах 5500–3000/2800 рр. до н. е. (Телегін 1999, с. 28). В. В. Отрощенко звертав увагу на те, що внаслідок такого поділу ямна культурно-історична спільнота випадала із системи пам'яток раннього бронзового віку та переміщувалася в енеолітичний час (Отрощенко 2001, с. 12).

Ранній етап доби міді представлений у нашому матеріалі незначною кількістю поховань скелянської культури, до якої Ю. Я. Рассамакін відносить пам'ятки **новоданилівського типу** та виділяє на їх основі обрядову групу II. Серед них дослідник називає: Нижній Рогачик, п. 9; Кут, к. 8, п. 7; Заводівка, поховання зі зруйнованого кургану (Rassamakin 2004b, S. 72–73). Усі три поховання були опубліковані (Березовець 1960; Березовець, Березанська 1961; Отрощенко 1971). Дослідник датує скелянську культуру 4750–4100 рр. до н. е. (Rassamakin 2004a, s. 180–181).

Новоданилівські поховання характеризуються стійким набором обрядових ознак: положенням небіжчика у ямах на спині із піднятими ногами, руками покладеними на тазі, припіднятою головою (т. зв. поза сидячи). Найпримітніший у цих похованнях інвентар був досить численним і складався з мідних, характерних крем'яних виробів тощо. У похованні біля с. Нижній Рогачик було виявлено довгий крем'яний ніж на пластині; схожий зразок було зафіксовано також у похованні с. Кут (Рассамакін, Будников 1993, с. 135). Д. Я. Телегін включав ці поховання до новоданилівської культури (Телегін и др. 2001, с. 66, 69). Н. С. Котова п. 7 та 1, к. 8, Кут та п. 9, Нижнього Рогачика вважає середньостогівськими (Котова 2006, с. 19).

Одними з перших подібні поховання віднесли до раннього енеоліту В. Г. Збеневич (1973) та В. М. Даниленко (1974). Пізніше Д. Я. Телегін та А. Л. Нечитайло виділили їх у новоданилівську культуру і розробляли цю тему (Телегін 1985; Нечитайло 1996; Телегін и др. 2001). Їхню думку поділяли й інші фахівці (Дергачев 1999, с. 132; Мовша, Петренко 1999, с. 40–44).

На початку 1990-х рр. Ю. Я. Рассамакін та Н. С. Котова, зокрема на матеріалі новобудовних експедицій, розробили нову концепцію розвитку степового енеоліту, згідно з якою середньостогівська культура розпадалась на три культури: скелянську, дереївську, квітнянську. Згодом дослідниця відмовилась від цього підходу, виділяючи середньостогівську та дереївську культури. До першої, на її думку, належать скелянські пам'ятки і новоданилівський тип (Котова 2006).

Стогівська культура. Д. Я. Телегін виділив середньостогівську культуру (Телегін 1973), яка охоплювала значні простори Дніпро-Донського межиріччя, різні природно-кліматичні зони, пам'ятки якої відрізнялися значною своєрідністю та не існували синхронно, через що не можна вважати їх варіантами однієї культури (Котова 2006, с. 11). О. Г. Шапошникова у розвитку середньостогівської культури виділяла три періоди: квітнянський, стогівський, дереївський (1987). Ю. Я. Рассамакін використовує термін «стогівська культура» у межах своєї концепції розвитку степового енеоліту. Під цією назвою дослідник об'єднав поселення типу Середній Стіг II і поховання обрядової групи II з варіантами, що містили кістяк у позі скорчено на спині. Культуру він датував 4100–3900/3800 рр. до н. е. (Rassamakin 2004a, s. 181).

Стогівська культура у матеріалі новобудовних експедицій представлена поселеннями, стоянками та похованнями. Так, у нижніх шарах пізньоскіфського поселення Золота Балка було виявлено незначний керамічний матеріал стоянки доби палеометалу, який дослідники долу-

чають до середньостогівської культури (Телегін 1973; Телегін и др. 2001, с. 24; Котова 2006, с. 32). 1952 року під час дослідження поселення пізньої бронзи поблизу с. Зміївка було виявлено кераміку середньостогівської культури (Телегін и др. 2001, с. 24).

Поселення Ташлик II досліджене 1978 р., хоч матеріал із нього було введено до наукового обігу досить недавно. У публікації зазначено, що відкриті горизонти розміщувались у перевідкладеному вигляді і встановити їх культурну послідовність неможливо (Фоменко, Бурдо, Спіцина 2014, с. 137–139). Серед виявлених керамічних фрагментів зафіксовано і ті, що належали до середньостогівської культури. Характер отриманого на поселенні Ташлик II матеріалу, на думку авторів публікації, дає підстави розглядати територію степового Побужжя як контактну зону між населенням із різним видом господарства (Фоменко, Бурдо, Спіцина 2014, с. 147).

Схоже багатошарове поселення досліджене поблизу с. Новорозанівка. Автори розкопок виокремлювали у його енеолітичному шарі кераміку, за їх словами, квітнянського типу та пізньо-середньостогівську (Шапошникова, Неприна 1977, с. 57–60). Згідно з подальшими інтерпретаціями, поселення Новорозанівка II містило матеріал трьох культур, з-поміж них і середньостогівської, представленої фрагментами кераміки та крем'яними знаряддями (Телегін и др. 2001, с. 12). Ю. Я. Рассамакін та О. В. Цвек вважають виявлений на поселенні Новорозанівка II керамічний матеріал подібним до матеріалу поселення Середній Стіг II. Крім того, дослідники зазначали: «Матеріали поселення Новорозанівка потребують детального аналізу, оскільки, незважаючи на публікацію, позиція принципово важливих матеріалів ніде не представлена» [тут і далі — переклад мій] (Цвек, Рассамакін 2001–2002, с. 244). На думку Н. С. Котової, яка звернулась до матеріалів поселення і здійснила їх аналіз, воно належало до дереївської культури (Котова 2013, с. 39).

З-поміж поховань середньостогівської культури, досліджених у регіоні, Н. С. Котова називає п. 15, к. 3, Виноградне (2006, с. 44); за класифікацією Ю. Я. Рассамакіна, це обрядова група ПС (Rassamakin 2004b, s. 116). Зважаючи на опубліковану для цього поховання дату, дослідник також відносить його до середньостогівської культури (Рассамакін 2009, табл. 1, с. 290).

Підрахувати кількість досліджених новобудовними експедиціями поховань стогівської культури (за Ю. Я. Рассамакіним) дуже складно через недостатню розробленість і складність цього питання: «З представлених... традицій найскладнішим є вивчення другої, не лише через її широкі територіальні межі, ...але і через найбільш складну територіальну і хронологічну динаміку її розвитку» (Рассамакін 2001, с. 84). Вказаний дослідник виділяє для

цього часу (4200/4100—3900/3800) т. зв. хіатус: період невизначеності у розвитку степових культур після ранньоенеолітичного періоду з новоданилівськими похованнями «еліти». У Степовій зоні складно визначити поховальні пам'ятки цього періоду за археологічними даними, а його абсолютна хронологія розроблена слабо. Зважаючи на це, отримана для Виноградне, к. 3, п. 15 дата має важливе значення (Рассамакин 2009, с. 294).

Постстогівська група виділена Ю. Я. Рассамакіним серед комплексу поховань II обрядової традиції (група ПА). Виділення цієї групи та її назва, за дослідником, пов'язані із поховальним обрядом, що продовжує ранішу традицію стогівських ґрунтових могильників, і матеріальним комплексом, який містить значну кількість запозичень із нижньомихайлівської та квітнянської культур (Рассамакин 2001, с. 86). Дослідник датує ці пам'ятки 3900/3800—3500/3400 рр. до н. е. (Rassamakin 2004a, S. 212—213).

На нашому матеріалі виділено 23 поховання (за: Rassamakin 2004b): виявлені у Херсонській (12 од.), Миколаївській (10 од.), Запорізькій (1 од.) областях. Примітно, що поховань обрядової групи ПА у Запорізькій області зафіксовано порівняно з іншими мало.

Отриманий новобудовними експедиціями матеріал опубліковано частково (49 %): Золота Балка (Вязьмітіна 1961, с. 66), Старогорожене (Шапошникова, Фоменко, Балушкин 1977), Прибужани (Rassamakin 2011, р. 300), Соколівка (Шарафутдінова 1980), Богданівка (Фоменко 2021), Ковалівка (Ковпаненко, Фоменко 1986), Старосілля (Шилов 1977), Скадовськ (Євдокимов, Рассамакін 1988, с. 86), Новоолексіївка (Збеневич 1976).

Нещодавно введено до наукового обігу три енеолітичні поховання біля с. Богданівка, досліджені 1988 р. (Фоменко 2021). Культурна приналежність їх у публікації не визначена. Однак за сукупністю ознак В. М. Фоменко наводить найближчу їм аналогію у Прибужани, к. 4, п. 19 (обрядова група ПА, за Ю. Я. Рассамакіним).

Енеолітичні поховання постстогівської групи, відкриті у 1950-х рр., традиційно дослідники відносили до пам'яток нижньомихайлівського типу: кромлех 5, п. 8, 9, кромлех 2 у Золотій Балці (Шапошникова 1971a, с. 255—256). Серед найраніших поховань постстогівської групи Ю. Я. Рассамакін виділяє п. 19, к. 4, Прибужани, де виявлено трипільську антропоморфну статуетку (Рассамакин 2001, с. 86). Як правило, ці поховання розміщено по одному у кургані, виняток становить курганна група 1, к. 1, Мала Олександрівка, де було виявлено три поховання (7, 8, 10) під одним насипом. Н. С. Котова попередньо віднесла цей комплекс поховань до нижньомихайлівської групи, хоча з деяким сумнівом (Котова 2013, с. 95).

Характеризуючи цю групу енеолітичних поховань Ю. Я. Рассамакін зазначав, що для них характерна така сама надмогильна архітектура, як і для поховань груп I та III. Зокрема це насипи, утворені шматками дерну, насипного комбінованого чорноземно-материкового ґрунту, який брали поруч із майбутнім насипом, через що утворювались овальні глибокі вибірки, які нагадували перервані рови (на нашому матеріалі: Ковальовка VII, к. 1). Крім того, характерною рисою були кромлехи, утворені із вертикально вкопаних плит (Ковальовка VII, к. 1, Старосілля, к. 4); зрідка кільцеві рови (Софіївка, к. 23, Любимівка, к. 19). Поховання здійснювали, як правило, в овальних чи підовальних ямах з кістяками, покладеними на спину та з витягнутими вздовж тіла руками, варіанти покладення ніг різні (зігнуто ліворуч, праворуч чи ромбом). На думку Ю. Я. Рассамакіна, цілком імовірно, зважаючи на незначну глибину поховальних ям, ноги навмисно так укладали. Для поховального інвентарю групи, на думку дослідника, характерний синкретизм: сформовані шматочки вохри, традиції, притаманної похованням квітнянської культури (Рассамакин, Євдокимов 2001, с. 78). Поховальна кераміка також не має єдиної форми і не становить єдиної керамічної традиції; часто траплявся трипільський імпорт (Прибужани, к. 4, п. 19; Новоолексіївка, к. 6, п. 16; Богданівка, к. 4, п. 2). На думку В. Г. Збеневича, трипільський інвентар (дві серезліївські статуетки та амфорка усатівського типу), виявлений у похованнях 15, 16, к. 6, Новоолексіївка, не був імпортом; самі поховання дослідник відносив до пам'яток пізнього етапу трипільської культури Буго-Дністровського межиріччя (Збеневич 1976, с. 67, рис. 4). Так само визначала деякі поховання (Константинівка, Велика Олександрівка, Любимівка) Т. Г. Мовша (1991).

Квітнянська культура була виділена Ю. Я. Рассамакіним (Rassamakin 1999) на матеріалі випростаних енеолітичних поховань із квітнянською керамікою у тризні. Ще раніше енеолітичні поховання за цим обрядом І. Ф. Ковальова (1979) виокремила в постмаріупольську культуру. На сьогодні в науковому обігу існують два терміни, які позначають одне коло енеолітичних пам'яток. Одним дослідникам (зокрема: Телегин и др. 2001) виявилась ближчою аргументація І. Ф. Ковальової, яка розглядала постмаріупольські пам'ятки як такі, що беруть початок від маріупольського неолітичного типу та, по суті, були його продовженням (Ковалева 1984). Натомість Ю. Я. Рассамакін, запроваджуючи термін «квітнянська культура», використав назву епонімної пам'ятки (балка Квіт'яна, с. Федорівка, дослідження О. В. Бодянского 1951 р.) та підкреслював одну із особливостей культури — наявність квітнянської кераміки.

Квітнянська кераміка була виділена В. М. Даниленком. У розробках дослідника цей тип ке-

раміки позначав одну із ранніх фаз ямної лінії розвитку степового енеоліту — чигиринсько-квітнянську (Даниленко 1974). Д. Я. Телегін відносив пам'ятки з керамікою цього типу до раннього дошнурового періоду розвитку середньостігівської культури (Телегін 1973). Довгий час ранній вік пам'яток з квітнянською керамікою не піддавали сумніву. На сьогодні дослідники схилиються до більш пізньої їхньої хронології. Ю. Я. Рассамакін датує культуру 3800—3500 рр. до н. е. (Rassamakin 2004a, S. 212—213).

Згідно з розробками згаданого дослідника, випростані поховання квітнянської культури належать до обрядової групи І. Як правило, такі поховання робили в овальних, іноді овальних вузьких ямах. Над могилою облаштували кам'яний заклад, а навколо — кромлех; інвентар рідкісний, часто лише посипка вохрою, іноді — шматки сформованої вохри. Особливістю квітнянської культури, за Ю. Я. Рассамакіним, була наявність т. зв. квітнянської кераміки у тризні (такої самої думки була і І. Ф. Ковальова, характеризуючи постмаріупольську культуру). Для поховань пізнього етапу квітнянської культури характерні наверхі кічкаського типу (сокири-молоти, за І. Ф. Ковальновою), серзлівські статуетки (Петропавлівка, к. 1), бісер зі ступок мушель (Виноградне, к. 3, п. 41), мідні прикраси (Сегіївка II, к. 1, п. 2, 3) тощо (Рассамакін 2000; Рассамакін 2013, с. 25).

Квітнянська культура представлена у регіоні ґрунтовими та підкурганними похованнями (37 поховання, за: Rassamakin 2004b). Її поховання досліджені у Запорізькій (15 од.), Миколаївській (14 од.), Херсонській (8 од.) областях. Матеріал 1950-х рр. опублікований у повному обсязі: Аккермень I (Вязьмітіна 1961), Осокорівка (Рибалова 1960). Переважна більшість пізніших матеріалів опублікована частково: Старогорожене (Шапошникова, Фоменко, Балущин 1977), Виноградний Сад (Фоменко 2007), Ковалівка (Ковпаненко, Фоменко 1986), Виноградне і Жовтневе (Рассамакін 1987).

Згідно з першими інтерпретаціями дослідників, поховання за випростаним обрядом могли належати до пам'яток нижньомихайлівського типу: Осокорівський могильник, розкоп II, п. 7 та 12 (Телегін 1971, с. 10, рис. 4; Шапошникова 1971a) і могильник із п'яти поховань Аккермень I, к. 13, п. 3, 4, 5, 6, 7 (Лагодовская, Шапошникова, Макаревич 1962, с. 34—36). Д. Я. Телегін до нижньомихайлівських зараховував Аккермень I, к. 13, п. 3 (Телегін 1971, с. 13—14; с. 10, рис. 4: 4) та виявлену у давньоямному похованні кам'яну стелу (Новопилипівка, к. 5, п. 9). На сьогодні згадані поховання в Осокорівці Н. С. Котова виділяє у нижньомихайлівський тип (Котова 2013). За Ю. Я. Рассамакіним, Осокорівка, розкоп II, п. 7 та Аккермень I, к. 13, п. 3—7 належать до групи І, квітнянської культури (Рассамакін 2000, с. 153, табл. 2; Rassamakin 2004b, S. 13—14).

У періодизації степового енеоліту Н. С. Котова немає ні квітнянської, ні постмаріупольської культури. Цей тип пам'яток у розробках дослідниці визначено або як дереївський, або як нижньомихайлівський, залежно від виявленого в них керамічного матеріалу (Котова 2013). Такий підхід не знайшов широкої підтримки. Розглядаючи квітнянські поховання пізнього періоду у степу, Ю. Я. Рассамакін відзначав випадки виявлення кераміки дереївського, нижньомихайлівського, животилівсько-вовчанського типу у похованнях із випростаними кістяками, однак вважав, що у цих випадках кераміка не може бути культуровизначальною (Рассамакін 2000, с. 156). Такої думки була й І. Ф. Ковальова, яка писала про «чужорідність» такої кераміки у постмаріупольських похованнях, що з'являлась у контактній зоні з носіями вказаних вище типів (Ковалева 1984).

Ю. Я. Рассамакін виділяв три поховання квітнянської культури (Константинівка, к. 8, п. 9, 23 та Виноградний Сад, к. 2, п. 4), які, найімовірніше, були ґрунтовими (Rassamakin 2004b, S. 4). У публікації Виноградний сад, к. 2, п. 4 також зазначено, що докурғанний вік цього поховання підтверджений стратиграфічно (Фоменко 2007, с. 448). Культурна приналежність Виноградний сад, к. 2, п. 4 у публікації вказана як постмаріупольська (Фоменко 2007, с. 449). До кола постмаріупольських пам'яток В. М. Фоменко відніс також випростані поховання у к. 1, Старогорожене та к. 2, Нова Оdesa. Свого часу дослідники долучали вказані поховання до пам'яток нижньомихайлівського типу (Телегін 1971; Шапошникова, Фоменко, Балущин 1977) або до раннього (левенцівського) етапу розвитку нижньомихайлівського типу пам'яток (Шапошникова 1987, с. 12).

В ареалі поширення квітнянської культури Ю. Я. Рассамакін виділив ядро та периферію (Рассамакін 2000, с. 163—164). Досліджуваний регіон входить до зони ближньої периферії. Зпоміж наших пам'яток найпівденнішою є Маячка, к. 1, п. 2 і Сергіївка, к. 1, п. 1—3, найбільш західною — Петропавлівка, к. 1, п. 4, 6. За низкою особливостей дослідник виділяє молочанську групу випростаних поховань (кургани поблизу Виноградного, Жовтневого, Аккермень, Юрїївка): типологічна єдність форм поховальних ям, переважання поховань без вохри і слабопофарбованих, відсутність сформованих шматків вохри, наявність кам'яних споруд (закладки, кромлехи), що зближує із квітнянськими похованнями Правобережжя, а для Орельсько-Самарського межиріччя не характерне (Рассамакін 1985, с. 38).

І. Ф. Ковальова виділяє п'ять територіальних груп постмаріупольської культури: Молочанська, Дніпро-Бузька, Придніпровська степова з Надпоріжжям, північно-західна Причорноморська та Орельсько-Самарська, яку вважають еталонною (Ковалева 1984). Цей поділ

перегукується з матеріалом новобудовних експедицій Півдня України: пам'ятки зосереджуються у Дніпро-Бузькому межиріччі (14 од.), на р. Молочна вони створюють досить компактну групу (14 од.), у Нижньому Подніпров'ї їх найменше (чотири од.). Для Молочанської групи квітнянських поховань, згідно з нашим матеріалом, не фіксується наявність серезліївських статуєток, натомість по дві з них виявлені в інших групах: Дніпро-Бузькій (Петропавлівка) та Придніпровській (Новоолексіївка). Це не суперечить поданій у літературі характеристичності пам'яток квітнянської / постмаріупольської культури (Ковалева 1984; Рассамакін 2000).

Нижньомихайлівська культура. Історія вивчення культури починається з відкриття та дослідження нижнього шару Михайлівського поселення (Михайлівка I). Майже одразу В. М. Даниленко на основі керамічного матеріалу встановив культурний зв'язок поховань Осокорівки та Михайлівки I і виділив пам'ятки типу Осокорівка-Михайлівка I (Даниленко 1955, с. 128). Пізніше це дало поштовх для виділення пам'яток нижньомихайлівського типу (Шапошникова 1971а) та подальшого пошуку аналогій. Ми торкалися цього питання вище, додамо лише, що на 1970–1980-ті рр. нижньомихайлівський тип пам'яток уособлював собою весь степовий енеоліт, але як окрема культура виділений не був. Поняття нижньомихайлівська культура ввів Ю. Я. Рассамакін (Rassamakin 1999). Він же заперечив твердження про синхронність Осокорівки та Михайлівки, яке довгий час не піддавали сумніву (Рассамакін 2016, с. 165). Щоправда у літературі трапляється дещо виводимий кількісний термін — нижньомихайлівська група пам'яток (Котова 2013). Завважимо, що для пам'яток цього типу у Північно-Західному Причорномор'ї існує низка інших назв (причому: Петренко 1989; Manzura 1993), на яких ми зупинятись не будемо, оскільки це виходить за межі цього дослідження.

Згідно з періодизацією Ю. Я. Рассамакіна, до нижньомихайлівської культури належать поховання, здійснені за варіантами обрядової групи IIIA та IIIB (Rassamakin 1999; 2004a), — поховання у ямах із кістяками, що лежали скорчено на боці з руками, опущеними до тазу. Для курганів нижньомихайлівської культури характерна стійка і складна курганна архітектура. Так, рови навколо кромлехів мали проходи з південно-західного боку, де часто виявляють залишки тризни із керамікою нижньомихайлівського типу; насип складено із ґрунту, покритого шаром глини, яку брали з цих ровів (Rassamakin 1999, р. 92).

Культура представлена у матеріалах новобудовних експедицій поселеннями та підкурганними похованнями. Серед матеріалів новобудовних експедицій виділено 58 поховань.

Найбільше у Миколаївській (27 од.) та Херсонській (25 од.) областях, у Запорізькій — одне поховання (за: Rassamakin 2004b). Опубліковано ці матеріали неповністю (33 %): Старогорожене (Шапошникова, Фоменко, Балущин 1977), Виноградний Сад (Фоменко 2007), Ковалівка (Ковпаненко, Фоменко 1986), Велика Олександрівка (Шилов 1988), Старосілля (Шилов 1977), Виноградне (Рассамакін 1990), Скадовськ (Євдокимов, Рассамакін 1988), Облої (Євдокимов, Рассамакін 1988), Озерне (Рассамакін 2006).

Культура займала територію півдня Степової зони між річками Молочна та Дунай, на півночі вона не поширювалась вище м. Запоріжжя (Rassamakin 1999, р. 92). На нашому матеріалі: крайнім пунктом культури на півночі та заході є Виноградний Сад (Миколаївщина); крайні точки на півдні — Облої, Скадовськ, Озерне (Херсонщина); на сході — Виноградне (Запорізька обл.).

За класифікацією Ю. Я. Рассамакіна, до нижньомихайлівської культури належить Осокорівка, розкоп II, п. 12 (Rassamakin 2004b, S. 173–174; Рассамакін 2016, с. 165), з цим погоджується Н. С. Котова (2013, с. 95). Прімітно, що поховання часто розміщували під насипом групами: наприклад Констянтинівка, к. 8, де було виявлено 13 поховань (Миколаївська обл.); Скадовськ, к. 1 (п'ять) та Облої, к. 2 (п'ять), що на Херсонщині.

Серед поселень культури — епонімна пам'ятка багатощарове Михайлівське поселення. Енеолітичний матеріал із нього, отриманий протягом 1950-х рр., опублікований (Лагодівська, Шапошникова, Макаревич 1962). Однак, як зазначає Н. С. Котова, він був уведений до наукового обігу лише частково, хоча його дуже широко використовували в побудові різних культурно-хронологічних схем (Котова 2013, с. 90).

У керамічному матеріалі ще одного Новорозанівського поселення (Новорозанівка II) автори розкопок фіксували кераміку, за характером обробки подібну до Михайлівки I (Шапошникова, Непріна 1977). Н. С. Котова таку подібність відкидає через нечисленність матеріалу з Новорозанівки II (Котова 2013, с. 93). О. Г. Шапошникова відносила ці два поселення до пізнього етапу розвитку пам'яток нижньомихайлівського типу (Шапошникова 1987, с. 13). Дещо раніше Д. Я. Телегін запропонував свою періодизацію пам'яток нижньомихайлівського типу, за якою відніс поселення Михайлівка I до раннього михайлівського етапу його розвитку (Телегін 1971).

Нижньомихайлівська група, за Н. С. Котовою, представлена матеріалами двох описаних вище поселень і чотирьох поховань, у нашому матеріалі — два поховання з Осокорівки (Котова 2013, с. 89–95). Як зазначає дослідниця, такий вибір був зумовлений наявністю харак-

терної для Михайлівка I кераміки (Там само, с. 89). Такий підхід дуже скорочує джерельну базу для вивчення цього типу. Можливо, саме через малу репрезентативність нижньомихайлівських пам'яток дослідниця відмовилась від виділення їх в окрему культуру, а називає групою та характеризує як «вузьке локальне явище, що існувало в Нижньому Подніпров'ї» (Котова 2013, с. 103). Примітно, що Д. Я. Телегін свого часу навпаки вивів нижньомихайлівський тип пам'яток із цього статусу: «...[він] перестає бути лише локальною нижньодніпровською групою. Це явище значно більшого територіального діапазону» (Телегін 1971, с. 13).

На матеріалі новобудовних експедицій Ю. Я. Рассамакін виділив групу пам'яток, що представляють пізній етап розвитку нижньомихайлівської культури (час Трипілля СІ). Це, зокрема, поховальні комплекси в Скадовську (к. 1, п. 1, 2, 6, 13, 18), Облоях (к. 2, п. 2—4, 10, 11, 16), Долинському (к. 1, п. 31—33, 40), здійснені за обрядом ШІА, ШІВ. Сюди ж дослідник відніс комплекс поблизу с. Озерне (к. 4, п. 2—5, 9), де поховання здійснені за обрядом ШС, однак не у «класичній» позі адорації, як у животилівсько-вовчанського типу, а з розташуванням кистей рук на животі. Своєрідність поховань в Озерному пов'язана із впливом мігрантів, представників животилівсько-вовчанського типу. За словами дослідника, перелічені комплекси являли собою яскраві пізньонеолітичні пам'ятки та були сконцентровані у найпівденнішій прибережній частині лівобережної степової зони, що вела у кримські степи (Рассамакін 2006, с. 8, 14).

Нижньомихайлівську культуру нині відносять до азово-чорноморської лінії розвитку степового енеоліту, за В. М. Даниленком, і датують 3900/3800—3500/3400 рр. до н. е. (Rassamakin 2004a, S. 212—213).

Животилівсько-вовчанський тип виділений Ю. Я. Рассамакіним. У літературі є й інша його назва — животилівський тип, дещо раніше запропонована І. Ф. Ковальновою (1978) і обрана за його епонімною пам'яткою (курган біля с. Животилівка (нині м. Новомосковськ), розкопки Т. Т. Теслі). Ю. Я. Рассамакін відкрив репрезентативну групу поховань біля с. Вовчанське (Запорізької обл.), унаслідок чого тип отримав подвійну назву, а межі його існування розширились.

Тип представлений винятково похованнями (поховання обрядової групи ШС, за Ю. Я. Рассамакіним). Група характеризувалась, як правило, впускними похованнями в овальних ямах, іноді у ямах з підбоями, скорченою на боці позою кістяка головою на схід чи південь, із зігнутими у ліктях руками, кисті перед лицем (т. зв. поза адорації). Серед інвентарю цього типу наявні шматки сформованої вохри, іноді трипільський та північнокавказький ім-

порт, дуже рідко металеві вироби (Рассамакін 2006, с. 11).

На матеріалі новобудовних експедицій дослідник виділив 26 поховань (за: Rassamakin 2004b). Найбільше поховань групи відкрито у Запорізькій (19 од.), Херсонській (чотири од.) областях; у Миколаївській такі поховання рідкісні (три од.). У Запорізькій обл. спостерігається скупчення поховань групи ШС (19 од.).

Матеріал опубліковано частково (54 %): Старогорожене (Шапошникова, Фоменко, Балущин 1977), Ковалівка (Ковпаненко, Фоменко 1986), Велика Олександрівка (Шилов 1988), Старосілля (Шилов 1977), Аккермень (Вязьмітіна та ін. 1960), Виноградне (Рассамакін 1987; Рассамакін 1988; 1990), Озерне (Рассамакін, Евдокимов 2009—2010).

З-поміж матеріалів 1950-х рр., отриманих на новобудовах, поховання цього типу виділив Ю. Я. Рассамакін: п. 3, к. 11; п. 7, к. 2; п. 1 та 8, к. 13 Аккермень I (Рассамакін 1992, с. 51, Rassamakin 1999, р. 73). Інше скупчення поховань групи відзначено у курганах поблизу Виноградного (чотири од.). Загалом узбережжя р. Молочна, так само, як р. Самара, вважають місцем підвищеного скупчення поховань животилівсько-вовчанського типу. Виділено також поховальний комплекс цього типу біля с. Вовчанське: КГ I, к. 1, який містив п'ять поховань, КГ II, к. 1 і 2 — два і одне, відповідно. Поруч подібні поховання відкрито у курганах поблизу Юріївки та Давидівки — одне та два, відповідно (Rassamakin 2004b). Як правило, вони розміщені по одному, рідше по два, у кургані (приблизно, Винограді, к. 2, 3, 14, 24 чи Аккермень, к. 2, 11, 13).

Животилівсько-вовчанський тип пам'яток зараховують до азово-чорноморської лінії розвитку степового енеоліту, за В. М. Даниленком, та датують 3500/3400—3000/2900? (Rassamakin 2004a, S. 213).

Рогачицька культура виділена Л. А. Спициною на основі обробки керамічного матеріалу середнього шару Михайлівського поселення. Зокрема дослідниця звернула увагу на зауваження О. Ф. Лагодовської, яка визначала приналежність Михайлівки II до передямного часу (Лагодовская 1955, с. 19—121). Однак в археології закріпилась інтерпретація шарів, викладена О. Г. Шапошиковою: до передямного часу належить лише матеріал із нижнього шару Михайлівського поселення, верхні шари залишило давньоамне населення (Шапошникова 1971a, с. 252). Згодом, порівнюючи матеріал із середнього шару Михайлівського поселення та з поселення Нижній Рогачик, дослідниця виділила рогачицький тип пам'яток (Шапошникова 1971b). Д. Я. Телегін виділяв пізній широчансько-баратівський етап розвитку пам'яток нижньомихайлівського типу і датував серединою — другою половиною III тис. до н. е., протягом якого ці пам'ятки «співіснували

із раннім етапом ямної культури (Михайлівка II)» (Телегін 1971, с. 15).

Подальша розробка питань, пов'язаних із рогачицькою культурою (пошук аналогій і виділення рогачицьких поховань) належить Л. А. Спіщиній та Н. С. Котовій. Серед рогачицьких поховань зазначені: Облої, к. 2, п. 4, 6, 10, 11, 16, 23, 24; Ковалівка IV, к. 1, п. 13 (Kotova, Spitsyna 2010, p. 181, fig. 6; p. 182, fig. 9). Указані поховання з Облоїв, за Ю. Я. Рассамакіним, належать до обрядових групи ПВ і ПС та ПІА (нижньомихайлівська культура) (Rassamakin 2004b, S. 100, 117, 120–121), а поховання з Ковалівки долучене авторами публікацій до ранньоямних (Ковпаненко, Фоменко 1986, с. 12). Пізніше Л. А. Спіщина дещо розширила коло поховальних пам'яток рогачицької культури переважно за рахунок ранньоямних комплексів. З матеріалу новобудовних експедицій регіону, крім згаданих, додано такі: Ковалівка I, к. 9, п. 2; Ковалівка IV, к. 1, п. 3; Ковалівка VI, к. 4, п. 7, 8; Ковалівка VII, к. 1, п. 2, 4; Ковалівка VII, к. 4, п. 14; Привільне, к. 1, п. 4, також, імовірно, п. 11–13 з подвійного кромлеха Осокорівки (Спіщина 2016, с. 13–15; 20).

За періодизацією Н. С. Котової, рогачицька культура (Михайлівка II) самостійно представляє пізній етап розвитку степового енеоліту та продовжує існувати на початковому етапі ранньої бронзової доби (Котова 2013). Рогачицьку культуру зараховують до азово-чорноморської лінії розвитку степового енеоліту, за В. М. Даниленком. Проте не всі дослідники погоджуються з необхідністю виділяти цю культуру, наприклад Ю. Я. Рассамакін долучає її енеолітичні пам'ятки до пізнього етапу розвитку нижньомихайлівської культури (Рассамакин, Евдокимов 2006, с. 13), так само, як це робив Д. Я. Телегін (1971).

Висновки. Отже, подана вище характеристика діяльності новобудовних експедицій ІА АН УРСР, що працювали на Півдні України, на просторах між річками Південний Буг та Молочна протягом 1950–1990-х рр., та аналіз отриманих унаслідок цього енеолітичних матеріалів дозволяє зробити такі висновки.

За значний період 1950–1990-х рр. діяльності експедицій у регіоні було досліджено 178 енеолітичних поховань (підрахунок мій, за: Rassamakin 2004b), як правило, підкурганних; три поселення та кілька стоянок, що поповнило джерельну базу вивчення степового енеоліту. У середині 1950–1960-х рр., зокрема і на матеріалі новобудовних експедицій, було зроблено спроби з'ясувати культурно-хронологічну приналежність степових енеолітичних пам'яток (розробки О. Ф. Лагодовської, В. М. Даниленка, О. Г. Шапошникової, Д. Я. Телегіна та ін.). Починаючи з 1970-х рр. з'являються перші культурно-хронологічні моделі, у яких також залучено енеолітичний матеріал, отриманий на новобудовах Півдня Ук-

раїни (праці Д. Я. Телегіна, В. М. Даниленка, О. Г. Шапошникової). Енеолітичний матеріал кінця 1960–1990-х рр. походить переважно із підкурганних поховань, що значно розширило можливості дослідників у побудові культурно-хронологічних моделей, які раніше робили переважно на матеріалі поселень. З кінця 1970–1990-ті рр. в археологічному просторі було започатковано основні дискусії, пов'язані зі степовим енеолітом, більшість із яких не втратила актуальності досі. Підґрунтям для цього були і матеріали, отримані археологами на новобудовах півдня України.

Опираючись на розроблену Ю. Я. Рассамакіним модель розвитку степового енеоліту завважимо, що отриманий на новобудовах енеолітичний матеріал репрезентований усім різнобарв'ям культур цієї доби, починаючи від раннього до пізнього періодів. Скелянська культура представлена лише трьома похованнями новоданилівського типу, зосередженими на півночі степового регіону, що не дивно, зважаючи на ареал її поширення. Наступною за часом існувала стогівська культура, представлена у регіоні поселеннями / стоянками та похованнями. Кількість пам'яток середнього та пізнього енеоліту свідчить про активніше заселення регіону у цей час. Ці періоди представлені похованнями квітянської культури та постстогівської групи пам'яток; поселеннями і похованнями нижньомихайлівської культури, похованнями животилівсько-вовчанського типу. Отриманий новобудовними експедиціями матеріал фіксує також притаманний похованням пізнього енеоліту синкретизм.

ЛІТЕРАТУРА

Березовець, Д. Т. 1960. Розкопки курганного могильника епохи бронзи та скіфського часу в с. Кут. *Археологічні пам'ятки УРСР*, 9, с. 39–87.

Березовець, Д. Т., Березанська, С. С. 1961. Поселення і могильник епохи бронзи біля с. Нижній Рогачик. *Археологічні пам'ятки УРСР*, 10, с. 40–45.

Вязьмітіна, М. І. 1961. Могили епохи бронзи біля с. Золота Балка. *Археологічні пам'ятки УРСР*, 10, с. 64–74.

Вязьмітіна, М. І., Іллінська, В. А., Покровська, Є. Ф., Тереножкін, О. І., Ковпаненко, Г. Т. 1960. Кургани біля с. Ново-Пилипівки і радгоспу «Аккермень». *Археологічні пам'ятки УРСР*, 8, с. 22–135.

Даниленко, В. Н. 1955. О ранних звеньях развития степных восточноевропейских культур шнуровой керамики. *Краткие сообщения Института археологии АН УССР*, 4, с. 126–128.

Даниленко, В. Н. 1974. *Энеолит Украины: этно-историческое исследование*. Киев: Наукова думка.

Дергачев, В. А. 1999. Особенности культурно-исторического развития Карпато-Поднестровья. К проблеме взаимодействия древних обществ Средней, Юго-Восточной и Восточной Европы. *Stratum plus*, 2, с. 169–221.

Евдокимов, Г. Л., Рассамакин, Ю. Я. 1988. Два позднеэнеолитических могильника на юге Херсонщины. В: Шапошникова, О. Г. (ред.). *Новые памят-*

ники ямної культури степної зони України. Київ: Наукова думка, с. 79-92.

Збенович, В. Г. 1973. Енеоліт Північно-Західного Причорномор'я. *Матеріали з антропології України*, 7, с. 71-80.

Збенович, В. Г. 1976. К проблеме связей Триполья с энеолитическими культурами Северного Причерноморья. В: Березанская, С. С., Отрощенко, В. В., Телегин, Д. Я. (ред.). *Энеолит и бронзовый век Украины. Исследования и материалы*. Киев: Наукова думка, с. 57-69.

Ковалева, И. Ф. 1978. Погребения «животиловского» типа в Присамарье. В: Ковалева, И. Ф. (ред.). *Курганные древности Степного Поднепровья III—I тыс. до н. э.* Днепропетровск, с. 46-54.

Ковалева, И. Ф. 1979. «Вытянутые» погребения Днепровского ареала Волго-Днепровской культурно-исторической общности эпохи энеолита. В: Ковалева, И. Ф. (ред.). *Курганные древности Степного Поднепровья III—I тыс. до н. э.* Днепропетровск, с. 61-79.

Ковалева, И. Ф. 1984. *Север степного Поднепровья в энеолите — бронзовом веке*. Днепропетровск.

Ковпаненко, Г. Т., Фоменко, В. М. 1986. Похороня доби енеоліту-ранньої бронзи на правобережжі Південного Бугу. *Археологія*, 55, с. 10-25.

Котова, Н. С. 2006. *Ранний энеолит степного Поднепровья и Приазовья*. Луганск: СХУ им. В. Даля.

Котова, Н. С. 2013. *Деревская культура и памятники нижнемихайловского типа*. Киев; Харьков.

Лагодовська, О. Ф. 1953. Памятки усатівського типу. *Археологія*, VIII, с. 95-108.

Лагодовская, Е. Ф. 1955. Михайловское поселение и его историческое значение. *Краткие сообщения Института археологии АН УССР*, 4, с. 119-121.

Лагодовська, О. Ф., Шапошникова, О. Г., Макаревич, М. Л. 1962. *Михайлівське поселення*. Київ: Наукова думка.

Мовша, Т. Г. 1991. Проблема взаимопроникновения степных и древнеземледельческих культур в эпоху энеолита и раннебронзового века. В: *Древнейшие общности земледельцев и скотоводов Северного Причерноморья (V тыс. до н. э. — V в. н. э.)*. *Материалы международной конференции. Кишинев 10—14 декабря 1990 г.* Киев, с. 56-58.

Мовша, Т. Г., Петренко, В. Р. 1999. О новоданиловских памятниках Нижнего Поднепровья и Подунавья. *Краткие сообщения Одесского археологического общества*, с. 40-46.

Нечитайло, А. Л. 1996. Европейская общность степного энеолита. *Российская археология*, 4, с. 18-30.

Отрощенко, В. В. 1971. Разведки левого берега Каховского водохранилища. *Археологические исследования в Украине в 1968 г.*, с. 10-13.

Отрощенко, В. В. 2001. *Проблеми періодизації культур середньої та пізньої бронзи півдня Східної Європи (культурно-стратиграфічні зіставлення)*. Київ: ІА НАН України.

Отрощенко, В. В., Рассамакін, Ю. Я. 1990. Культурна належність окремих поховань нижньомихайлівського типу. *Археологія*, 3, с. 101-107.

Петренко, В. Г. 1989. Памятники энеолита и поворот эпохи к бронзовому веку в Северо-Западном Причерноморье. В: *История и археология Нижнего Подунавья*. Рени, с. 18-20.

Рассамакин, Ю. Я. 1987. Энеолитические погребения бассейна р. Молочная. В: Шапошникова, О. Г. (ред.). *Древнейшие скотоводы степей юга Украины*. Киев: Наукова думка, с. 3143.

Рассамакин, Ю. Я. 1988. Относительная хронология позднеэнеолитических погребений бассейна р. Молочная. В: Шапошникова, О. Г., Рассамакін, Ю. Я., Евдокимов, Г. Л. (ред.). *Новые памятники ямной культуры степной зоны Украины*. Киев: Наукова думка, с. 14-27.

Рассамакин, Ю. Я. 1990. Енеолітичні поховання Північно-Західного Приазов'я. *Археологія*, 1, с. 64-74.

Рассамакин, Ю. Я. 1992. *Энеолит и ранний бронзовый век Северо-Западного Приазовья*. Диссертация канд. ист. наук. ИА НАН Украины.

Рассамакин, Ю. Я. 2000. Квитянская культура: история и современное состояние проблемы. *Stratum plus*, 2, с. 117-177.

Рассамакин, Ю. Я. 2001. Проблемы периодизации энеолитических памятников Поволжья, Подонья, и Северного Причерноморья на примере развития «скелянской» погребальной традиции. Колев, Ю. И. (ред.). *Бронзовый век Восточной Европы: характеристика культур, хронология и периодизация. Материалы международной научной конференции «К столетию периодизации В. А. Городцова бронзового века южной половины Восточной Европы»*, Самара, 23—28 апреля 2001 г. Самара, с. 84-92.

Рассамакин, Ю. Я. 2009. Новые даты к абсолютной хронологии эпохи энеолита степного Причерноморья (предварительная информация). *Археологический альманах*, 20, с. 289-296.

Рассамакин, Ю. Я. 2013. Похороня квітрянської культури у контексті абсолютної хронології. *Археологія*, 4, с. 17-41.

Рассамакин, Ю. Я. 2016. Унікальний могильник епохи енеоліта на острові Хортиця в районі Дніпровських порогів (Україна): попередні результати дослідження. В: Церна, С., Говедариці, Б. (ред.). *Культурні взаємодії. Динаміка і смисли. Сборник статей в честь 60-ліття І. В. Манзуря*. Кишинев, с. 145-168.

Рассамакин, Ю. Я., Будников, О. Б. 1993. Проблемы раннего степового энеолита у світлі вивчення нових пам'яток. *Археологія*, 3, с. 128-142.

Рассамакин, Ю. Я., Евдокимов, Г. Л. 2001. Новый энеолитический могильник на р. Ингулец и проблема выделения «постстоговских» погребений. *Археологический альманах*, 10, с. 71-86.

Рассамакин, Ю. Я., Евдокимов, Г. Л. 2006. Новый позднеэнеолитический могильник на юге Херсонщины в свете региональных исследований степного энеолита. *Донецкий археологический сборник*, 12, с. 4-31.

Рассамакин, Ю. Я., Евдокимов, Г. Л. 2009—2010. Новый позднеэнеолитический могильник на юге Херсонщины в свете региональных исследований степного энеолита. *Донецкий археологический сборник*, 13—14, с. 7-29.

Рибалова, В. Д. 1960. Могильник эпохи бронзы в с. Осокорівка. *Археологічні пам'ятки УРСР*, 9, с. 5-13.

Спіщина, Л. А. 2016. Рогачицький горизонт у степових поховальних традиціях. *Археологія*, 2, с. 13-29.

Тарасенко, І. Г. 2018. Новобудовні експедиції у зоні спорудження Каховського водосховища. *Археологія*, 3, с. 126-146.

Телегин, Д. Я. 1971. Енеолітичні стели і пам'ятники нижньомихайлівського типу. *Археологія*, 4, с. 3-17.

Телегин, Д. Я. 1973. *Середньостогівська культура епохи міді*. Київ: Наукова думка.

Телегин, Д. Я. 1985. Памятники новоданиловского типа. В: Толочко, П. П. (ред.). *Археологія Української ССР*. 1. Киев: Наукова думка.

Телегин, Д. Я., Нечитайло, А. Л., Потехина, И. Д., Панченко, Ю. В. 2001. *Среднепонтская и новоданиловская культуры энеолита Азово-Черноморского региона*. Луганск: Шлях.

Фоменко, В. М. 2007. Курган эпохи меди—бронзы близ устья р. Бакшалы. *Археологічні дослідження в Україні 2005–2007 рр.*, с. 442-450.

Фоменко, В. М. 2021. Енеолітичний курган у районі Бузького Гарду. В: *Історія. Етнографія. Культура. Нові дослідження. Збірка наукових матеріалів XII Миколаївської обласної краєзнавчої конференції 21–22 жовтня 2021 р.* Миколаїв: Дизайн та поліграфія, с. 13-17.

Фоменко, В. М., Бурдо, Н. Б., Спіцина, Л. А. 2014. Багатошарова пам'ятка Ташлик II. *Археологія і давня історія України*, 1 (12), с. 137-147.

Цвек, Е. В., Рассамакін, Ю. Я. 2001–2002. Поселение восточнотрипольской культуры Мирполье и проблема относительной хронологии памятников типа Средний Стог 2. *Stratum plus*, 2, с. 218-245.

Шапошникова, О. Г. 1971а. Пам'ятки типу нижнього шару Михайлівки. В: Бібіков, С. М. (ред.). *Археологія Української РСР*. Т. 1, ч. 3, р. VII. Київ: Наукова думка, с. 250-258.

Шапошникова, О. Г. 1971б. Пам'ятки рогачицького типу в Подніпров'ї. В: *Матеріали XIII конференції Інституту археології АН УРСР*. Київ: Наукова думка, с. 113-115.

Шапошникова, О. Г. 1987. Эпоха раннего металла в степной полосе Украины. В: Шапошникова, О. Г. (ред.). *Древнейшие скотоводы Юга Украины*. Киев: Наукова думка, с. 3-16.

Шапошникова, О. Г., Бочкарев, В. С., Шарафутдинова, И. Н. 1977. О памятниках эпохи меди—ранней бронзы в бассейне р. Ингула. В: Шапошникова, О. Г. (ред.). *Древности Поингуля*. Киев: Наукова думка, с. 7-36.

Шапошникова, О. Г., Неприна, В. И. 1977. Новорозановское многослойное поселение. В: Шапошникова, О. Г. (ред.). *Древности Поингуля*. Киев: Наукова думка, с. 52-65.

Шапошникова, О. Г., Станко, В. Н., Неприна, В. И. 1967. *Отчет о работе Ингульской экспедиции ИА АН УССР за 1967 год*. НА ІА НАН України, ф. 64, 1967/33.

Шапошникова, О. Г., Фоменко, В. Н., Балущкин, А. М. 1977. Кураганная группа близ с. Старогорожено. В: Шапошникова, О. Г. (ред.). *Древности Поингуля*. Киев: Наукова думка, с. 99-145.

Шарафутдинова, И. Н. 1980. Северная курганная группа у с. Соколовка. В: Шапошникова, О. Г. (ред.). *Археологические памятники Поингуля*. Киев: Наукова думка, с. 71-124.

Шилов, Ю. А. 1977. Перший та четвертий Старосільські кургани. *Археологія*, 22, с. 48-65.

Шилов, Ю. А. 1988. «Грот быка» по материалам древнейших курганов. В: Шапошникова, О. Г. (ред.). *Новые памятники ямной культуры степной зоны Украины*. Киев: Наукова думка, с. 3-14.

Kotova, N., Spitsyna, L. 2010. Ceramics in the burial rites of the Neolithic-Early Bronze Age in the Ukrainian steppe. *Documenta Praehistorica*, XXXVII, p. 179-184. DOI: 10.4312/dp.37.15

Manzura, I. V. 1993. The East-West interaction in the mirror of the Eneolithic and Early Bronze cultures in north-west Pontic. *Revista Arheologica*, 1, p. 23-53.

Rassamakin, Yu. Ya. 1999. The Eneolithic of the Black Sea Steppe: Dynamics of cultural and economic development 4500–2300 BC. In: Levine, M., Rassamakin, Yu., Kislenko, A., Tatarintseva, N. *Late prehistoric exploitation of the Eurasian Steppe*. Cambridge, p. 59-182.

Rassamakin, Ju. J. 2004a. *Die nordpontische Steppe in der Kupferzeit (Gräber aus der Mitte des 5. Jt. — Ende des 4. Jt. V. Chr)*. I. Archäologie in Eurasien, 17. Mainz am Rhein: Philipp von Zaber.

Rassamakin, Ju. J. 2004b. *Die nordpontische Steppe in der Kupferzeit (Gräber aus der Mitte des 5. Jt. — Ende des 4. Jt. V. Chr)*. II. Archäologie in Eurasien, 17. Mainz am Rhein: Philipp von Zaber.

Rassamakin, Yu. Ya. 2011. Eneolithic burial mounds in the Black Sea Steppe from the first burial symbols to monumental ritual architecture. *Ancestral Landscapes*, 58: Maison de l'Orient et de la Méditerranée, p. 293-305.

REFERENCES

Berezovets, D. T. 1960. Rozkopky kurhannoho mohylnyka epokhy bronzy ta skifskoho chasu v s. Kut. *Arkheolohichni pam'iatky URSR*, 9, s. 39-87.

Berezovets, D. T., Berezanska, S. S. 1961. Poselennia i mohylnyk epokhy bronzy bilia s. Nyzhnii Rohachyk. *Arkheolohichni pam'iatky URSR*, 10, s. 40-45.

Viazmitina, M. I. 1961. Mohylnyk epokhy bronzy bilia s. Zolota Balka. *Arkheolohichni pam'iatky URSR*, 10, s. 64-74.

Viazmitina, M. I., Illinska, V. A., Pokrov's'ka, Ye. F., Terenozhkin, O. I., Kovpanenko, H. T. 1960. Kurhany bilia s. Novo-Pylypivky i radhospu «Akkermen». *Arkheolohichni pam'iatky URSR*, 8, s. 22-135.

Danilenko, V. N. 1955. O rannikh zveniakh razvitiia stepnykh vostochnoevropeiskikh kultur shnurovoi keramiki. *Kratkie soobshcheniia Instituta arkheologii AN USSR*, 4, s. 126-128.

Danilenko, V. N. 1974. *Eneolit Ukrainy: etnoistoricheskoe issledovanie*. Kyiv: Naukova dumka.

Dergachev, V. A. 1999. Osobennosti kulturno-istoricheskogo razvitiia Karpato-Podnestrovia. K probleme vzaimodeistviia drevnykh obshchestv Srednei, Iugo-Vostochnoi i Vostochnoi Evropy. *Stratum plus*, 2, s. 169-221.

Evdokimov, G. L., Rassamakin, Iu. Ia. 1988. Dva pozdneeneolitieskikh mogilnika na iuge Khersonshchiny. In: Shaposhnikova, O. G. (ed.). *Novye pamiatniki iamnoi kul'tury stepnoi zonu Ukrainy*. Kyiv: Naukova dumka, s. 79-92.

Zbenovych, V. H. 1973. Eneolit Pivnichno-Zakhidnoho Prychornomor'ia. *Materialy z antropologii Ukrainy*, 7, s. 71-80.

Zbenovich, V. G. 1976. K probeleme svyazie Tripolia s eneolitieskimi kulturami Severnogo Prichernomor'ia. In: Berezanskaia, S. S., Otroshchenko, V. V., Telegin, D. Ia. (ed.). *Eneolit i bronzovyi vek Ukrainy. Issledovaniia i materialy*. Kyiv: Naukova dumka, s. 57-69.

Kovaleva, I. F. 1978. Pogrebeniia «zhivotilovskogo» tipa v Prissamare. In: Kovaleva, I. F. (ed.). *Kurgannye drevnosti Stepnogo Podneprov'ia III—I tys. do n. e.* Dnepropetrovsk, s. 46-54.

Kovaleva, I. F. 1979. «Vytianuty» pogrebeniia Dneprovskogo areala Volgo-Dneprovskoi kulturno-istoricheskoi obshchnosti epokhi eneolita. In: Kovaleva, I. F. (ed.). *Kurgannye drevnosti Stepnogo Podneprov'ia III—I tys. do n. e.* Dnepropetrovsk, s. 61-79.

Kovaleva, I. F. 1984. *Sever stepnogo Podneprov'ia v eneolite — bronzovom veke*. Dnepropetrovsk.

Kovpanenko, H. T., Fomenko, V. M. 1986. Pokhovannia doby eneolitu-rannoï bronzy na pravoberezhzhi Pivdennoho Buhu. *Arkheolohiia*, 55, s. 10-25.

Kotova, N. S. 2006. *Rannii eneolit stepnogo Podneprov'ia i Priazovia*. Lugansk: SNU im. V. Dalia.

Kotova, N. S. 2013. *Dereivskaia kul'tura i pamiatniki nizhnemikhailovskogo tipa*. Kyiv; Kharkov.

Lahodovska, O. F. 1953. Pam'iatky usativskoho typu. *Arkheolohiia*, VIII, s. 95-108.

Lagodovskaia, E. F. 1955. Mikhailovskoe poselenie i ego istoricheskoe znachenie. *Kratkie soobshcheniia Instituta arkheologii AN USSR*, 4, s. 119-121.

Lahodovska, O. F., Shaposhnykova, O. H., Makarevych, M. L. 1962. *Mykhailivske poselennia*. Kyiv: Naukova dumka.

Movsha, T. G. 1991. Problema vzaimoproniknoveniia stepnykh i drevnezemledelcheskikh kultur v epokhu eneolita i

- rannebronzovogo veka. In: *Drevneishie obshchnosti zemledtsev i skotovodov Severnogo Prichernomoria (V tys. do n. e. — V v. n. e.). Materialy mezhdunarodnoi konferentsii. Kishenev 10—14 dekabria 1990 g.* Kyiv, s. 56—58.
- Movsha, T. G., Petrenko, V. R. 1999. O novodanilovskikh pamiatnikakh Nizhnego Podnestrovia i Podunavia. *Kratkie soobshcheniia Odesskogo arkheologicheskogo obshchestva*, p. 40-46.
- Nechitailo, A. L. 1996. Evropeiskaia obshchnost stepnogo eneolita. *Rossiiskaia arkheologiya*, 4, s. 18-30.
- Otroshchenko, V. V. 1971. Razvedki levogo berega Kakhovskogo vodokhranilishcha. *Arkheologicheskie issledovaniia v Ukraine v 1968 g.*, s. 10-13.
- Otroshchenko, V. V. 2001. *Problemy periodyzatsii kultur serezdnoi ta piznoi bronzy pivdnia Shkhidnoi Yeuropy (kulturno-stratyhrafichni zistavlennia)*. Kyiv: IA NAN Ukrainy.
- Otroshchenko, V. V., Rassamakin, Yu. Ya. 1990. Kulturna nalezhnist okremykh pokhovan nyzhnomykhailivskoho typu. *Arkheolohiia*, 3, s. 101-107.
- Petrenko, V. G. 1989. Pamiatniki eneolita i povorot epokhi k bronzovomu veku v Severo-Zapadnom Prichernomorie. In: *Istoriia i arkheologiya Nizhnego Podunavia*. Reni, s. 18-20.
- Rassamakin, Iu. Ia. 1987. Eneolitieskie pogrebeniia basseina r. Molochnoi. In: Shaposhnikova, O. G. (ed.). *Drevneishie skotovody stepei iuga Ukrainy*. Kyiv: Naukova dumka, s. 3143.
- Rassamakin, Iu. Ia. 1988. Otnositelnaia khronologiya pozdneeneolitieskikh pogrebenii basseina r. Molochnaia. In: Shaposhnikova, O. G., Rassamakin, Iu. Ia., Evdokimov, G. L. (ed.). *Novye pamiatniki iamnoi kultury stepnoi zony Ukrainy*. Kyiv: Naukova dumka, s. 14-27.
- Rassamakin, Yu. Ya. 1990. Eneolitychni pokhovannia Pivnichno-Zakhidnoho Pryazov'ia. *Arkheolohiia*, 1, s. 64-74.
- Rassamakin, Iu. Ia. 1992. *Eneolit i ranni bronzy vev Severo-Zapadnoho Priazovia*. Dissertatsiia kand. istor. nauk. IA NAN Ukrainy.
- Rassamakin, Iu. Ia. 2000. Kvitianskaia kultura: istoriia i sovremenne sostoiannie problemy. *Stratum plus*, 2, s. 117-177.
- Rassamakin, Iu. Ia. 2001. Problemy periodyzatsii eneolitieskikh pamiatnikov Povolzhia, Podonia, i Severnogo Prichernomoria na primere razvitiia «skelianskoi» pogrebalnoi traditsii. In: Kolev, Ju. I. (ed.). *Bronzovyy vek Vostochnoi Evropy: harakteristika kul'tur, khronologiya i periodizatsiya. Materialy mezhdunarodnoy nauchnoy konferentsii «K stoletiju periodizatsii V. A. Gorodcova bronzovogo veka juzhnoi poloviny Vostochnoi Evropy», Samara, 23—28 aprelya 2001 g.* Samara, s. 84-92.
- Rassamakin, Iu. Ia. 2009. Novye daty k absoliutnoi khronologii epokhi eneolita stepnogo Prichernomoria (predvaritelnaia informatsiia). *Arkheologicheskii almanakh*, 20, s. 289-296.
- Rassamakin, Yu. Ya. 2013. Pokhovannia kvitianskoi kultury u konteksti absoliutnoi khronologii. *Arkheolohiia*, 4, s. 17-41.
- Rassamakin, Iu. Ia. 2016. Unikalnyi mogilnik epokhi eneolita na ostrove Khortitsa v raione Dneprovskikh porogov (Ukraina): predvaritelnye itogi izucheniia. In: Tserna, S., Govedaritsy, B. (eds.). *Kulturnye vzaimodeistviia. Dinamika i smysly. Sbornik statei v chest 60-letiiia I. V. Manzury*. Kishinev, s. 145-168.
- Rassamakin, Yu. Ya., Budnykov, O. B. 1993. Problemy rannoho stepovoho eneolitu u svitli vyvchennia novykh pam'iatok. *Arkheolohiia*, 3, s. 128-142.
- Rassamakin, Iu. Ia., Evdokimov, G. L. 2001. Novyi eneolitieskii mogilnik na r. Ingulets i problema vydeleniia «poststogovskikh» pogrebenii. *Arkheologicheskii almanakh*, 10, s. 71-86.
- Rassamakin, Iu. Ia., Evdokimov, G. L. 2006. Novyi pozdneeneolitieskii mogilnik na iuge Khersonshchiny v svete regionalnykh issledovani stepnogo eneolita. *Donetskii arkheologicheskii sbornik*, 12, s. 4-31.
- Rassamakin, Iu. Ia., Evdokimov, G. L. 2009—2010. Novyi pozdneeneolitieskii mogilnik na iuge Khersonshchiny v svete regionalnykh issledovani stepnogo eneolita. *Donetskii arkheologicheskii sbornik*, 13—14, s. 7-29.
- Rybalova, V. D. 1960. Mohylnyk epokhy bronzy v s. Osokorivka. *Arkheolohichni pam'iatky URSR*, 9, s. 5-13.
- Spitsyna, L. A. 2016. Rohachytskiy horizont u stepovykh pokhovalnykh tradytsiiakh. *Arkheolohiia*, 2, s. 13-29.
- Tarasenko, I. H. 2018. Novobudovni ekspedytsii u zoni sporudzhennia Kakhovskoho vodoshklovyscha. *Arkheolohiia*, 3, s. 126-146.
- Telehin, D. Ya. 1971. Eneolitychni stely i pam'iatnyky nyzhnomykhailivskoho typu. *Arkheolohiia*, 4, s. 3-17.
- Telehin, D. Ya. 1973. *Serednostohivska kultura epokhy midi*. Kyiv: Naukova dumka.
- Telegin, D. Ia. 1985. Pamiatniki novodanilovskogo tipa. In: Tolochko, P. P. (ed.). *Arkheologiya Ukrainsoi SSR*. 1. Kyiv: Naukova dumka.
- Telegin, D. Ia., Nechitailo, A. L., Potekhina, I. D., Panchenko, Iu. V. 2001. *Srednestogovskaia i novodanilovskaia kultury eneolita Azovo-Chernomorskogo regiona*. Lugansk: Shliakh.
- Fomenko, V. M. 2007. Kurgan epokhi medi—bronzy bliz ustia r. Bakshaly. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2005—2007 rr.*, s. 442-450.
- Fomenko, V. M. 2021. Eneolitychni kurhan u raioni Buzkoho Hardu. In: *Istoriia. Etnohrafiia. Kultura. Novi doslidzhennia. Zbirka naukovykh materialiv XII Mykolaivskoi oblasnoi kraieznavchoi konferentsii 21—22 zhovtnia 2021 r.* Mykolaiv: Dyzaiv ta polihrafiia, s. 13-17.
- Fomenko, V. M., Burdo, N. B., Spitsyna, L. A. 2014. Bahatosharova pam'iatka Tashlyk II. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 1 (12), s. 137-147.
- Tsvek, E. V., Rassamakin, Yu. Ya. 2001—2002. Poselenye vostochnotrypolskoi kultury Myrpol'e y problema otnosytelnoi khronolohyy pamiatnykov typu Srednyi Stoh 2. *Stratum plus*, 2, s. 218-245.
- Shaposhnykova, O. H. 1971a. Pam'iatky typu nyzhnogo sharu Mykhailivky. In: Bibikov, S. M. (ed.). *Arkheolohiia Ukrainsoi RSR*. T. 1, ch. 3, r. VII. Kyiv: Naukova dumka, s. 250-258.
- Shaposhnykova, O. H. 1971b. Pam'iatky rohachytskoho typu v Podniprov'i. In: *Materialy XIII konferentsii Instytutu arkheolohii AN URSR*. Kyiv: Naukova dumka, s. 113-115.
- Shaposhnikova, O. G. 1987. Epokha rannego metalla v stepnoi polose Ukrainy. In: Shaposhnikova, O. G. (ed.). *Drevneishie skotovody iuga Ukrainy*. Kyiv: Naukova dumka, s. 3-16.
- Shaposhnikova, O. G., Bochkarev, V. S., Sharafutdinova, I. N. 1977. O pamiatnikakh epokhi medi—rannei bronzy v baseine r. Ingula. In: Shaposhnikova, O. G. (ed.). *Drevnosti Poingulia*. Kyiv: Naukova dumka, s. 7-36.
- Shaposhnikova, O. G., Neprina, V. I. 1977. Novoro-zanovskoe mnogoslainoe poselenie. In: Shaposhnikova, O. G. (ed.). *Drevnosti Poingulia*. Kyiv: Naukova dumka, s. 52-65.
- Shaposhnikova, O. G., Stanko, V. N., Neprina, V. I. 1967. *Otchet o rabote Ingul'skoi ekspeditsii IA AN USSR za 1967 god*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1967/33.
- Shaposhnikova, O. G., Fomenko, V. N., Balushkin, A. M. 1977. Kuragannaia gruppa bliz s. Starogorozheno. In: Shaposhnikova, O. G. (ed.). *Drevnosti Poingulia*. Kyiv: Naukova dumka, s. 99-145.
- Sharafutdinova, I. N. 1980. Severnaia kurgannaia gruppa u s. Sokolovka. In: Shaposhnikova, O. G. (ed.). *Arkheologicheskie pamiatniki Poingulia*. Kyiv: Naukova dumka, s. 71-124.
- Shylov, Yu. A. 1977. Pershyi ta chetvertyi Starosilski kurhany. *Arkheolohiia*, 22, s. 48-65.
- Shilov, Iu. A. 1988. «Grot byka» po materialam drevneishikh kurganov. In: Shaposhnikova, O. G. (ed.). *Novye pamiatniki iamnoi kultury stepnoi zony Ukrainy*. Kyiv: Naukova dumka, s. 3-14.
- Kotova, N., Spitsyna, L. 2010. Ceramics in the burial rites of the Neolithic-Early Bronze Age in the Ukrainian steppe. *Documenta Praehistorica*, XXXVII, p. 179-184. DOI: 10.4312/dp.37.15
- Manzura, I. V. 1993. The East-West interaction in the mirror of the Eneolithic and Early Bronze cultures in north-west Pontic. *Revista Arheologica*, 1, p. 23-53.
- Rassamakin, Yu. Ya. 1999. The Eneolithic of the Black Sea Steppe: Dynamics of cultural and economic development 4500—2300 BC. In: Levine, M., Rassamakin, Yu., Kislenko, A., Tatarintseva, N. *Late prehistoric exploitation of the Eurasian Steppe*. Cambridge, p. 59-182.
- Rassamakin, Ju. J. 2004a. *Die nordpontische Steppe in der Kupferzeit (Gräber aus der Mitte des 5. Jt. — Ende des 4. Jt. V. Chr)*. I. Archäologie in Eurasien, 17. Mainz am Rhein: Philipp von Zabner.

Rassamakin, Ju. J. 2004b. *Die nordpontische Steppe in der Kupferzeit (Gräber aus der Mitte des 5. Jt. — Ende des 4. Jt. V. Chr)*. II. Archäologie in Eurasien, 17. Mainz am Rhein: Philipp von Zabner.

Rassamakin, Yu. Ya. 2011. Eneolithic burial mounds in the Black Sea Steppe from the first burial symbols to monumental ritual architecture. *Ancestral Landscapes*, 58: Maison de l'Orient et de la Méditerranée, p. 293-305.

I. H. Tarasenko

THE HISTORY OF THE STUDY OF STEPPE ENEOLITHIC IN SOUTHERN UKRAINE (based on the materials of saving expeditions 1950s—1990s)

The article is devoted to the activities of the saving expeditions of the Institute of Archaeology of the Academy of Sciences of the Ukrainian SSR between the Southern Bug and Molochna rivers, where in the the significant melioration facilities have been constructed. The expeditions have discovered important material from the Eneolithic era, which significantly expanded the source base for its study.

During the long period of 1950—1990s, 178 Eneolithic burial mounds, three settlements and several sites were discovered. In the mid-1950s and 1960s, in particular, on the basis of saving expeditions' materials the attempts to find out the cultural and chronological affiliation of the steppe Eneolithic sites have been made (researches by O. F. Lagodovska, V. M. Danylenko, O. H. Shaposhnykova, D. Ya. Telegin, etc.). Since the 1970s the first cultural and chronological models appeared, which also involved the Eneolithic material from excavations of the saving expeditions (the works of D. Ya. Telegin, V. M. Danylenko, O. H. Shaposhnykova). The Eneolithic material of the late 1960s—1990s

came from barrow burials which significantly expanded the possibilities of researchers constructing the cultural-chronological models. From the late 1970s to the 1990s, the main discussions related to the steppe Eneolithic were initiated in the archaeological scientific community, most of which are actual up today. The basis for this was, in particular, materials obtained by saving expeditions of the South of Ukraine.

Based on Yu. Ya. Rassamakin's cultural and chronological model of the steppe Eneolithic we can state that the Eneolithic material, discovered by the saving expeditions, shows all cultural varieties of this era beginning from the early period to the late one. The Skelyanska culture is represented by only three burials of the Novodanylivka type, concentrated in the north of the steppe region. The next was the Stohivska culture, represented in the region by settlements/sites and burials. The number of Middle and Late Eneolithic sites indicates a more active settlement of the region at that time. These periods are represented by burials of the Kivityanska culture and the post-Stohivska group of sites; settlements and burials of the Lower Mykhailivka culture, burials of the Zhytilovo-Vovchansk type. The material obtained by the saving expeditions also shows the syncretic characteristic in the Late Eneolithic burials.

Keywords: Steppe Eneolithic, saving expeditions, Southern Ukraine, 1950s—1990s, land melioration.

Одержано 22.05.2023

ТАРАСЕНКО Ірина Григорівна, молодший науковий співробітник, Інститут археології НАН України, Київ, Україна.

TARASENKO Iryna, Junior Researcher, Institute of Archeology of the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine.

ORCID: 0000-0003-2766-1880,
e-mail: iryna_tarasenko@ukr.net.